

Vaqif YUSİFLİ,
filologiya elmləri doktoru

Ortaçağ Azərbaycan nəzəri-estetik fikrini məşğul edən başlıca problemlərdən biri SÖZ və onun sənətdə, ümumən həyatda missiyası olmuşdur - sözə mövcud olan hər şeyin əvvəli və axırı, aqilliyin - fazilliyin-aliliyin mənə və mahiyyəti kimi yanaşmaq Nizamidən orta əsrlərin son şairlərinə qədər hamı üçün müqəddəs bir vəzifə sayılıb. Nizaminin "Qələm ki, bu həyatda tərənirən ilk dəfə, Sözdən yazdı, diqqətlə baxsan birinci hərfə" kəlamı bütün sonrakı ortaçağ şairlərinin poe-

masını öyrətdi" ayəsinin hökmü ilə lövhi-məhfuz, əslində, elə Adəmin vücududur. Yaradılışın mahiyyəti üzündən onun vücudunda lövhi-məhfuz məxsusluq vardır. "Adəmin palçığını iki əlimlə qır x sabah yağurdum" hədisində buyurulduğu kimi, oqu öz əliylə mayalandırdı ki, bundan əsas məqsəd həmin iyirmi səkkiz ilahi kəlmədir. Həqq-Təala özünün cəmi yazısını Adəmin sifəti üzərinə yazdı".

Hürufuliyə görə Səs, Söz, Nitq kainatın yaradılmasında, varlığın zühurunda başlıca vasitə olmuşdur və Nəsiminin "Söz" qəzəli də həmin fikrin poetik şəkilində izharıdır. Yer üzündə mövcud olan nə varsa (aliyi-asiman, xaliqi cahən, əqli-küll, ərşü kürsi, lövhü qələm, zahiru batin, aşar və nihən və s.) Sözdən hasilə gəlib. Kamil insan ağılı ilə kainatı, təbiəti dərk edir və bu ağılın əsasında da Səs, Söz və Hərflər durur (Nəsimidən və üsrufizmdən söz açan bütün tədqiqatçılar bu-

Füzulinin dilindən də sadədir və Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında, elita dil səviyyəsinə yüksəlməsində Xətəinin rolu danılmazdır. Ortaçağ şeiri zəngin təşbehlərlə, metaforalarla, ümumən məcazlar silsiləsi ilə diqqəti cəlb edir, amma ərəb-fars sözləri ilə qatışıq bir durum də nəzərdən qaçmır. Xətəi də bu durumdan yaxa qurtara bilməyib, ancaq o, bir çox qəzəllərində sübut edə bildi ki, təmiz Azərbaycan sözləri ilə də parlaq təşbih, metafora mənzərəsi yaratmaq mümkündür. "Axan ol sərvən yanında su degil, yaşım ol, Ayağın altındakı başmaq degil, başım ol". "Diyari-eşqə sultanəm, dila, mən də zəmanimdə, Vəzirimdir gəmə güssə, oturmuş iki yanımda". "Dodağın qənd imiş, bal anda neylər? Nə nazik xətt imiş, xal anda neylər?". "Əgər yatsam min il toprağın içində, Dürüstdür əhdü-peymanım, nə dersən?".

Xətəi yaradıcılığı ilə bağlı bu faktı ona

Saib Təbrizinin "Söz" qəzəli isə Füzulinin eyni adlı qəzəldən təsirlənərək yazılan şeirlər içində ən sanballısıdır.

Mehribanlıq eyləyib mən sözlərə verdim siğal,
Quş kimi açdı qanad, göylərdə cövlan etdi söz.
Gərçi İsgəndər üçün lövhə qoyuldu qəbrinə,
Qəbrimi rövşən edib, xalqa nüməyan etdi söz.
Çün qələmtək öz başından keçdi Saib söz üçün,
Bu səbəbdəndir onu məşhuri-dövrən etdi söz.

XVII əsrin daha bir görkəmli şairi-Qövsü Təbrizi də Füzuli ənənələrini yavaşdan qüdrətli bir sənətkar idi. Fıridun bəy Köçərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabında (I cild, 1978) oxuyuruq: "Azərbaycan şüərasından "Qövsü" təxəllüs zərif və xoştəb bir şairin yazma divanı-əşar və qəzəliyyatı əlimizə düşmüşdü. Bu divandan həkim Qövsü kim və hansı yerin adamı olduğu anlaşılmadı, vəli şiveyli-sanından və üslubi kəlamından bizim

"DİNLƏGİL BU SÖZÜ Kİ, CANDIR SÖZ"

tik məramına çevrilmişdi. Şairlər zamanənin övladlarıdır, - deyirlər, o səbəbdən də, hər bir şairin sözə münasibəti-söz haqqında fikirləri fərqli çalarlarıyla diqqəti cəlb edir və yaşadıkları zamanə ilə uyğunluğu da diqqətdən yayınmır. Nizaminin və Füzulinin söz haqqında fikirləri ötən yazılarımızda qısaca da olsa, müəyyən təəssürat yaratdıq. Onda Nəsimi ilə yolumuza davam edək.

Dinləgil bu sözü ki, candır söz
Aliyi-asiman məkandır söz.
Şeş cəhətdən münəzzəh anlavu bax,
Şöylə kim xaliqi cahandır söz.
Əqli küll, ərşü kürsi, lövhü qələm,
Çar ünsürlə asimandır söz.
Zahiru batin, əvvəlü axir,
Aşkaravü həm nihandır söz.
Kafu nundan vücuda gəldi cahən,
Əgər anlarisən, əyandır söz.

Nəsimi hürufuliyə, ərəbcə "hərflər" mənasını ifadə edən bu söz Şərqdə fəlsəfi bir düşüncənin əsasını təşkil edirdi. Hürufulilik haqqında hətta dini-ideoloji bir sistem kimi də danışılır. Məqsədimiz hürufulizm barədə məlum fikirləri təkrar etik deyil, amma Nəsiminin edamına səbəb olan farsca bir şeiri xatırlayaq: "Həqbin nəzəri bayəd, ta ruyə mərə binəd Çeşmi kə, bovəd xudbin, key puyə-xoda binəd". Mənası budur: "Mənim üzümü həqiqəti (Aməllahı) görən göz görə bilər. Xudbin nəzər Allahın üzünü görə ölməz. Sırf panteizmə əsaslanan bu fikir Allahın insanda, insanın sifətində təcəssüm etməsi kimi bir məntiqi özündə əks etdirir. İtalyan alimi Alessio Bombaçi "Türk ədəbiyyatı tarixi" əsərində yazırdı ki, hürufulilik doktrinləri Allahın birinci növbədə insanda, başqa sözlə, tələffüz olunan və ya yazılan sözdə təzahür etməsi ideyasına əsaslanır. Ustadı Nəsiminin "Cavidanname" əsərində isə oxuyuruq: "Burdan belə məlum olur ki, "Adəmə adların ha-

nu qeyd etmişlər). Nəsiminin poeziyası əslində, kamil insan ideyasını, onun Allah timsalında təsdiq və təqdir olunmasını nümayiş etdirir və SÖZ burada bütün incəlikləri və ecazkarlığı ilə təcəssüm olunur.

Üzünü surəti-rəhman oxurlar,
Xətəini sünbülü reyhan oxurlar.
Əlif tək cövhəri-yekta boyundur,
Dodağın çeşməsin heyvan oxurlar.
Əzəldən çün üzündür Misri-came,
Üzünün cümləsin Quran oxurlar.

Nəsimidən sonra Xətəi sözün həyatda, cəmiyyətdə, xalq içində rolunu yüksək qiymətləndirir. Ancaq fərq orasındadır ki, Xətəi sözü mistik örtükdən çıxarır, ona reallığın, gerçəkliyin olaylarından yanaşır. Daha doğrusu, Sözü ilahi gücünü təsəvvüfi anlayışlar çərçivəsində deyil, insani münasibətlər sferasında arayırdı.

Söz vardır kəsdirər başı,
Söz vardır, kəsər savaşı,
Söz vardır ağılu aşı,
Bal iləndər yağ bir söz.

Sözünü yaxşı bişirgil,
Yaxşı us ilə düşürgil,
Yaramazını şaşirgil,
Canına olur dağ bir söz.

Şah Xətəi ayatından,
Sözün söylə öz zatından,
Olmaya kim, pir qatından
Səni edər irəğ bir söz.

Xətəinin ədəbiyyatımızda ən böyük xidmətini doğma ana dilimizi sarayda rəsmi dil səviyyəsinə yetirməsi və özünün də o zaman hamının anlayacağı, başa düşəcəyi şəkildə sadə, anlaşılıqlı tərzdə şeirlər yazması, ozan-aşiq sənətinə rəğbətə yanaşması kimi qiymətləndirirlər və burada heç bir mübaliğə yoxdu. Hətta deyərdik ki, onun dili Nəsiminin və

görə nəzərə çarpdırırıq ki, Söz və onun missiyası ilə bağlı ortaçağ şairlərinin fikirləri-Sözün ucalığını, müqəddəsliyini bəyan edən misraları onların sənət məramı idi, şeirlərində də bu məramı sadıq qalırırdılar.

Hesablama aparmadan da deyə bilərik ki, Füzulinin "Söz" qəzəli sonrakı əsrlərdə yaşayan şairlərin yaradıcılıq yoluna gur bir işıq salıb - həmin qəzələ nəzirelər yazılıb və təbii ki, o nəzirelər öz bədii səviyyəsinə görə orijinala çatmasa da, hər halda, Nizaminin təbirincə desək, "hər kəlmənin qarşısında qələm kimi baş əymək" səlahiyyətini anlamışlar. Belə sənətkarlardan biri də görkəmli Azərbaycan şairi Saib Təbrizi olmuşdur. Onun həm doğma dilimizdə, həm də farsca yazdığı şeirlər, Füzuli ədəbi məktəbinin layiqli davamçısı kimi tanınması, şeirdə təzə üslublara meyl etməsi ("Hind üslubu", "İsfahan səpgi"), hind poeziyasına təsiri barədə H.Araslı, B.Azəroğlu və bir çox İran və Hind alimləri müəyyən fikir söyləmişlər. Bunlar ədəbiyyatda yeni cərəyanlar kimi tədqiq olunur. Hind üslubunda yazan şairlər həm məzmun gözəlliyinə, həm də forma gözəlliyinə diqqət yetirir, şeirə o vaxtanan işlənməyən ifadələr, təşbehlər gətirirdilər. İran alimi Cuya Dəstqeybi yazırdı: "Bu söz və istilahlər Saibin şeirində tamamilə başqa şəkil alır. Çox zaman öz gözəlliyi, xoş ahəngi və qulağı oxşaması, qəlbə yatması və hisslərə təsiri ilə şeirə yeni bədiiyyət gətirir Saib şeirində ifadə gözəlliyinin əhəmiyyəti çox böyükdür. Elə buna görə də onu xüsusi səbk sahibi adlandırırıq" (Sitat B.Azəroğlunun "Saib Təbrizinin sənət dünyası" monoqrafiyasından götürülüb). Amma Saib Təbrizi hansı səpgiyə müraciət edir-etsin, o, poeziyamızda Füzuli ənənələrinin davamçısı idi. "Aşiq qanını vəsməli qaşın nihən içər. Cövhəri tiğ qın ara peyvəstə qan içər". "Artıq eylər bədəyi-safi mənim heyranlığım, Dərdən təmir qıl, saqi, pozulmuş könlümü".

Zaqafqaziya torpağının rayihəsi gəlir Qövsinin üslubi-kəlamı Rum şairlərinin üslubi-kəlamına bir azacıq bənzəyir isə də, ona Rum şairi dəxi demək olmaz. Yəne təxminən demək olur ki, Qövsü Azərbaycanın İran dövlətinə mütəəlliq məhəllələrində, xüsusən, Təbrizdə və ya ona qərüb şəhərlərin birində vücuda gəlmişdir".

Ədəbiyyat tariximizdə Qövsü Təbrizi ilə bağlı bir sıra maraqlı tədqiqat əsərləri yazılıb (mərhum professor Mirəli Seyidovun monoqrafiyasını xatırlamaq kifayətdir). Qövsü də Saib Təbrizi kimi həm fars dilində, həm də doğma Azərbaycan türkcəsində şeirlər yazmış, Saib kimi o da xalq ədəbiyyatından, folklardan yetərincə faydalanmışdır. Onun məşhur "Haray kim, nə dilim var, nə bir dil anlayanım, Əgərçi ney kibi cismim fəğan ilə doludur" beyti doğma ana dilimizə biganə yanaşanlara sərt bir ittiham idi.

Qövsinin sənət və sənətkar haqqında maraqlı fikirləri ilə qarşılaşırıq. Onun fikrincə, şeirdə forma ilə məzmun bir-birini tamamlamalıdır, sözün arxasında mənə dayanmasa o şeir kamil sayılmaz. air odur ki, az sözlə dərin mənalar ifadə etsin. Şikayətlənirdi ki, istedadsız qələm sahibləri düzü-dünyanı bürüyüb, həqiqi şairlər isə çox azdır və onlara qiymət verən tapılmaz. Qövsinin Füzulinin "Söz" qəzəlinə nəziresi də XVII əsr şairinin nəzəri-estetik görüşlərinin bariz nümunəsi idi:

Görmənəm bir həmnəfəs ta eyləyim izhar söz,
Yoxsa kim ney tək mənim sinəmdə həm çox var söz.
Doğru söz hər kimsəyə təsir edər, naseh, vəli
Aşiqi məst eylərü, aqilləri huşyar söz.
Sərfəsizdir gövhəri israf ilə sərf eyləmək,
Ta zərurət düşəyincə söyləmə, zinhar söz.
Gövhəri-irabi etməzlər xəzəfdən imtiyaz,
Yoxsa dəryalarsa, Qövsü, qətrələrdə var söz.

Ortaçağ şairlərinin Söze, sənətin qüdrətinə, şairliyin şərəfli bir missiya olduğuna dair fikirləri zənnimizcə, bu gün də öz müasirliyini hiş etməkdədir.